

Pálfi Ádám

Egy viharos évtized

A nagykőrösi levéltári iratanyag sorsa a II. világháborúban és azt követően (1940–1951)

Ritkaságszámba megy, ha egy város a pusztítás kegyetlen külső nyomai nélkül vészelt át egy háborút. Nagykőröst, az egykori mezővárost bár megérintette a háború szele, a települést és épületeit megkímélték a harcok. Ennek ellenére nem múlt el nyomtalanul e súlyos megpróbáltatásokkal teli időszak és örök időkre kitörölhetetlen emléket hagyott maga után, hiszen a város súlyos emberáldozatokat szenvedett a II. világháborúban; egyfelől a harctéri frontokon zajló küzdelmeknek több mint 500 nagykőrösi ember esett áldozatul,¹ másfelől, bár pontos számokat nem ismerünk, megközelítőleg 400 zsidó lakost hurcoltak el koncentrációs és kényszermunkatáborba.²

A községi és a városi levéltárak is nagy megpróbáltatásokon mentek keresztül a II. világháború pusztításai és a különféle iratsejtelezések nyomán.³ A mai napig rendkívül nehéz hiteles képet adni az ebben az időszakban végbement levéltári iratanyagpusztulásokról.⁴ Mivel az ország történelmi forrásait komoly veszteség érte, sok helyen a pusztulás mértékének felmérése még évtizedek múltán is zajlik. Hasonlóan nehéz sorsa volt annak az értékes iratanyagnak, amelyet Nagykőrös város levéltárában őriztek. 1940-ben Ember Győző, a Magyar Országos Levéltár későbbi főigazgatója a városban járt, ahol megtekintette és részletes felmérést készített a város levéltári anyagáról. Megállapításait a következőképpen összegezte: „a városi levéltár rendkívül becses és történelmi jelentőségű iratanyagot foglal magába, kezelése azonban semmiképpen sincs biztosítva. A különösen értékes iratanyag a szakszerű kezelést és megőrzést feltétlenül megkívánja.”⁵ Nagykőrösön az 1900 előtti iratokat tekintették hivatalosan levéltári anyagnak, ezek közül a legrégebb egy 1336-ból származó latin nyelvű oklevél. A tanácsjegyzőkönyvek és a városi számadások — hiányokkal — 1626-tól maradtak meg, a közigazgatási iratanyag 1631-től kezdődött. A levéltár nagy része rendezetten és csomókba kötve volt felrakva az állványokra, egy másik része azonban még a földön várta az elhelyezést. Az úgynevezett zárt vagy titkos levéltárat, amely a török iratokat és a város 1920 előtti jogbiztosító okmányait tartalmazta, két pánccs szekrényben a levéltárban helyezték el, a kulcsokat azonban

¹ Hadtörténelmi Intézet és Múzeum – II. világháborús magyar katonai veszteségi adatbázis. <https://iivh-katonahoseink.militaria.hu/> (A letöltés ideje: 2022. augusztus 14.)

² Novák, 2008: 146–147.

³ MNL OL Y 7 32/1946.

⁴ Berényiné, 2018: 27.

⁵ MNL OL Y 1 2276/1940.

a polgármester őrizte. Az újabb kori bizalmas iratokat, amelyeket a polgármesteri iroda kezelt, további három páncélszekrényben ugyancsak a levéltárban tárolták.⁶ Emiatt, illetve a közelgő háborús helyzetre való tekintettel egy levéltárnoki állás megszervezését határozták el, amit a belügyminiszter az Országos Levéltár és a megye többszöri tárgyalása után végül jóváhagyott.⁷ A levéltári anyag őrzése így rövidesen Balanyi Béla közigazgatási gyakornok felügyelete alá került, akinek levéltárosi pályája nem a legszokványosabb módon kezdődött el. Erre vonatkozóan így ír naplójában: „Az 1944. év már tisztán mutatta a bomlás jeleit. 1944. április 3-án megláttuk városunk felett is az amerikai légierőt. 1944. szeptember végén a nagykőrösi ember is meghallotta a harctér ágyúinak dübörgését. Megkezdődött az éjjel nappali légitámadások sora. A légiriadók gyakran órákra megakasztották a munkát. Német autók százai vonultak az országutakon. A város utcáin német katonanóta hangzott, mindenütt csak katonákat lehetett látni. A front egyre közeledett. A Tiszántúlról is mindig közelebb hallatszott. A Sztálin orgona félelmetes dübörgését meg lehetett hallani. Menekültek ezrei jöttek kelet felől és mentek Nyugatra.”⁸

Az 1944. április 3-án megindult, nagyszámú amerikai bombázó repülőgép átvonulás miatt egy esetleges bombázástól tartva április 8-án a városi levéltári anyagot, annak pótolhatatlan történelmi iratait a fiatal hivatalnok lezárható ládába pakolta és elrejtette a település határában lévő Kalocsa Balázs-féle alapítványi szőlő présházaiba és pincéibe. Azon iratok sorsáról, amelyeknek már nem jutott hely a ládában, úgy határoztak, hogy e dokumentumok Horvát Zoltán gimnáziumi tanárhoz, valamint dr. Majláth Jolán egyetemi gyakornokhoz kerüljenek megőrzésre.⁹ A várost végül 1944. november 2-án foglalták el a szovjet csapatok. A hadsereg nem ütközött jelentős ellenállásba, harcok emiatt nem is alakultak ki igazán, azonban a szovjet katonák végigrabolták, fosztogatták a várost és környékét, rengeteg ingóságot tulajdonítva el az ott élő lakosoktól. Azok a városlakók, akik nem akarták elveszíteni vagyonukat, megpakolt kocsikkal a Nagyerdőbe vonultak ki és egészen addig ott tartózkodtak, amíg a szovjet csapatok el nem vonultak.¹⁰

A megszálló katonákat a város szélén lévő laktanyákban szállásolták el, akik egy-egy kimenő alkalmával megrohmozták a környékbéli „szőlőket” főként étel és ital után kutatva. A ládába rejtett iratok egészen 1944. november 3-ig sértetlen állapotban heverték, amikor is a katonák egy borkeresés alkalmával feltörték a pincéket, s a megtalált ládákat felfeszítették, ám a benne lévő iratanyag ekkor még szerencsés módon megmenekült. Rövidesen azonban, 1945. február 20-án az iratokat tartalmazó 36 ládát a városba érkező újabb nagyszámú szovjet katonai alakulat tagjai felforgatták, a benne lévő értékes levéltári iratokat – köztük számos törökkori oklevelet, kiváltságlevelet, 17. szá-

⁶ Balázs, 1988: 50.

⁷ MNL PML V. 276. c. 39/1943.

⁸ MNL PML XV. 47. Részlet dr. Balanyi Béla naplójából. 2–4.

⁹ MNL PML V. 276. c. 420/1944.

¹⁰ MNL PML XV. 47. Részlet dr. Balanyi Béla naplójából: „Október 31-én már három oldalról közelítette meg a szovjet és a román sereg a várost annyira, hogy a kézfegyverek ropogása is jól hallatszott. November 2-án vonult be a szovjet hadsereg Pálma elnevezésű hadteste. A város alsóvárosi részét román csapatok foglalták el.” 8–9.

zadi közgyűlési jegyzőkönyveket, számadáskönyveket, közigazgatási és bírósági tanácskozási jegyzőkönyveket – szétszórták és eltűzelték, másik felét pedig magukkal vitték.¹¹

A közvetlen veszély elmúltával 1945 márciusának elején Balanyi Béla erőfeszítéseinek köszönhetően mostoha körülmények között ugyan, de lovas kocsikon megkezdődött az iratok visszaszállítása. Első alkalommal csak a levéltári anyag egy kis hányadát (hat ládát) sikerült biztonságos környezetbe szállítani, ugyanis az orosz katonák folyamatosan hátráltatták a mentési munkálatokat. Végül a teljes iratanyagot majd két hónapnyi kitartó és megerőltető munka árán sikerült visszaszállítani ideiglenes őrzési helyére a városháza első emeleti folyosójára.¹² A korabeli iratok olvasása közben egyértelműen kirajzolódik, hogy az akkori városvezetés nem törődött a háború során komoly károkat szenvedett levéltári forrásanyaggal, nem biztosította a biztonságos őrzés legalapvetőbb feltételeit. Hiába kérvényezte többször is Balanyi Béla, akit szolgálatai elismeréseként hivatalosan 1945. április 5-én neveztek ki levéltárnokká, hogy a levéltári iratok visszakerüljenek eredeti méltó helyükre, a városi levéltár épületébe, sajnálatos módon törekvése a döntéshozók részéről folyamatos ellenállásba ütközött.¹³ A megmentett iratokat végül a katonai méntelep lepusztult főtiszti épületében helyezték el, s itt, az ablak nélküli fűtetlen termekben kezdte meg a frissen kinevezett levéltárnok a szétszórt iratanyag csoportosítását és rendezését.¹⁴ Abban az időben Balanyi Béla a károsodás mértékét 10%-ra becsülte, vagyis a teljes addigi iratanyag 10%-a semmisült meg.¹⁵

Nagykőrösön, a háborút követően idővel annyira tarthatatlanná vált a helyzet, hogy a rendkívül értékes iratok veszélyeztetett állapotát látva a Levéltárak Országos Központjának (LOK) vezetője, dr. Borsa Iván 1951-ben úgy határozott, az iratanyagot haladéktalanul a Kecskeméti Állami (későbbi nevén a Bács-Kiskun Megyei) Levéltárba kell átszállítani.¹⁶ Balanyi Béla az iratokat követve főállásban levéltárosi munkát vállalt a megyei levéltárban, ahol 1953-ig levéltárosként, majd 1973-as nyugdíjazásáig igazgatóként tevékenykedett.¹⁷ Élete a II. világháborútól kezdve szorosan összefonódott a Nagykőrösi levéltárral, s a levéltári iratok sorsával. Áldozatos munkája révén beszélhetünk még ma is nagykőrösi levéltári iratanyagról, hiszen a saját életének kockáztatásával mentette meg a felbecsülhetetlen értékű és a város történelmének részét képező dokumentumokat. Nélküle a levéltári anyag nagy valószínűséggel elpusztult volna a II. világháborúban. Elévülhetetlen érdemei közt nemcsak a levéltár, hanem többek között a könyvtár és a muzeális gyűjtemény megmentése is megemlíthető. Nagykőrös városa éppen ezért sokat köszönhet Balanyi Bélának a kultúra területén tett önzetlen szolgálatairól, aki ezáltal a város történelmének része lett.

¹¹ MNL PML V. 276. c 1232/1945.

¹² MNL PML V. 276. c 1495/1945.

¹³ Uo.

¹⁴ Gyenesei–Tánczos, 2011: 8.

¹⁵ Valószínűleg a kár mértéke jóval meghaladta ezt a számot, ha csak azt nézzük, hogy a törökkori okmánytárból, ami meghaladta az 550 iratot, ma már

¹⁶ Böör, 2002: 94–95.

¹⁷ Novák, 2018: 81.

Utószó

A nagykőrösi levéltári anyag végül 1972-1973-ban került vissza az újonnan megszerzett Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Fióklevéltárába.¹⁸ Nemrégiben azonban újabb költözésnek lehettük szemtanúi. A fióklevéltár megszűnésének gondolata a Pest Megyei Levéltár új központi épületének elkészültétől kezdve rendszeresen felmerült. Végül a budapesti létesítmény modern, minden igényt kielégítő új épületszárnyát 2018 során adták át. Így lehetővé vált az iratanyag elhelyezése egy, a nagykőrösínél jóval korszerűbb épületben. A 3400 iratfolyómétert kitevő anyag költözésére 2020. november 9. és december 16. között került sor.¹⁹ Reméljük a nagykőrösi iratanyag, ami az elmúlt évtizedek során számos nehézségen ment keresztül végre elnyeri méltó őrzési helyét itt, a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltárában. A jelenlegi és a jövőben itt dolgozó levéltárosokra hárul a feladat, hogy megfelelően gondozzák ezt a pótolhatatlan forrásegyüttest, amely jelentős történelmi időknek volt tanúja.

Források és szakirodalom

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Y 7. = Magyar Országos Levéltár iratai (1945–1994)

MNL PML = MNL Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára

V. 276. c. = Nagykőrös város polgármesterének iratai. Közigazgatási iratok. (1872–1949)

XV.47 = Dr. Balanyi Béla Nagykőrösre és környékére vonatkozó iratgyűjteménye.

Balázs, 1988 = Balázs Péter: A megyei városok iratanyaga a Horthy-korszak utolsó éveiben és a frontvonal áthaladása idején. I rész. Levéltári Szemle, 1988. 3. sz. 44–58.

Berényiné, 2018 = Berényiné Kovács Gyöngyi: Megyei levéltári iratanyag-pusztulások a II. világháború idején. Levéltári Szemle, 2018. 4. sz. 27–40.

Böör, 1981 = Böör László (szerk.): Útmutató a Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztálya irataihoz. Pest Megyei Levéltári Füzetek 3. Budapest, 1981.

Böör, 2002 = Böör László: In memoriam Balanyi Béla. Levéltári Szemle, 2002. 2. sz. 94–95.

Gyenesei–Tánczos, 2011 = Gyenesei József – Tánczos-Szabó Ágota: 100 éve született Balanyi Béla. Bács Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét, 2011.

Hadtörténelmi Intézet és Múzeum = II. világháborús magyar katonai veszteségi adatbázis. <https://iivh-katonahoseink.militaria.hu/> (A letöltés ideje: 2022. augusztus 14.)

Novák, 2008 = Novák László Ferenc: „Hej, Nagykőrös híres város...”. Az Arany János Múzeum Kiállítási Monográfiái 4. Nagykőrös, 2008.

Novák, 2018 = Novák László Ferenc: Kecskemét, a Három Város gyöngyszeme. Forrás, 2018. július-augusztus. 7–8. sz. 80–99.

Schramek, 2021 = Schramek László: A Nagykőrösi Fióklevéltár emlékezete (1973–2021). Levéltári Szemle, 2021. 3. sz. 89–90.

¹⁸ Böör, 1981: 30.

¹⁹ Schramek, 2021: 89–90.